

סח

מה היא מדת החובה לציית לפקודות

הנני מאשר קבלת מכתבך מיום כ"ב סיון תשמ"ה, ובראש וראשונה הנני מברכך עם התגייסותך לצה"ל, שהיית ישמור צאתכם ובואכם לחיים טובים ולשלום, ותשובו לבתיכם בריאים ושלמים.

את מכתבך הנ"ל קראתי בענין רב, ובפעם אחרת אתפנה להשיבך על כל דבריך ומחשבותיך המענינים כשלעצמם, אך עתה אשיבך כהלכה על עיקר שאלתך במכתבך הנ"ל, שבאה בלשון זו: "לעיתים קרובות חש אני שהפקודות שאני מקבל... ושאני חייב לבצע, יש בהם משום עבירה דתית ולפעמים גם מוסרית.... אני חייב לבצע ואני עושה זאת... אבל אין לבי שלם... האם אני נוהג כשורה, או שחייב אני להמנע ולהסתכן בעונש על סירוב למלא פקודות... עיקר בירורנו יהיה מה היא מדת החובה לציית לפקודה. כלומר, האם חיוב זה חל גם כאשר מקבל הפקודה חש ומרגיש שאין היא צודקת, ושהיא (כדברי השאלה) "עבירה דתית ולפעמים גם מוסרית".

מקור החיוב בהלכה לציית לפקודות

מקור החיוב לציית לפקודות מבואר בספר יהושע: כל איש אשר ימרה את פיך ולא ישמע את דבריך לכל אשר תצוונו יומת רק חזק ואמץ (יהושע א' י"ח). ומכאן למדו רבותינו (סנהדרין מ"ט.) על חובת הציות לפקודת המלך ועל עונש מיתה למסרב. וכך פסק הרמב"ם (בהלכות מלכים פ"ג ה"ח): כל המורד במלך ישראל יש למלך רשות להרגו, אפילו גזר על אחד משאר העם שילך למקום פלוני ולא הלך, או שלא יצא מביתו ויצא חייב מיתה, ואם רצה להרגו יהרג, שנאמר כל איש אשר ימרה את פיך מות יומת. וכן כל המבזה את המלך או המחרפו יש למלך רשות להרגו כשמעי בן גרא וכו' עכ"ל. הדוגמאות שהזכיר הרמב"ם לקוחות מספורי הנביא בתחלת ספר מלכים יעויין שם.

ואעפ"י שפסוק זה, כל איש אשר ימרה את פיך מות יומת נאמר ע"י ישראל ליהושע, ואיך ניתן ללמוד ממנו הלכה רבתי זאת, כבר עמד על כך החתם-סופר (בתשובותיו חאו"ח סימן ר"ח, בהקשר לקושיא אחרת שעסק בפתרונה) וכתב: ורק בני ישראל אמרו ליהושע כל איש אשר ימרה את פיך מות יומת, הרי כתבו יהושע בספרו עפ"י הי"ת כמבואר בבבא-בבא-בבא-בבא (י"ב ע"ב) יהושע כתב ספרו, וא"כ הדין דין אמת עכ"ל. וכונת הרב פשוטה שכיון שיהושע כתב ספרו עפ"י ה' הרי שבאה הסכמת הי"ת למה שישראל קבלו על עצמם כי בדין עשו כן.

ויהושע, אעפ"י שלא היה מלך דין מלך היה לו, כמבואר במסכת יומא (ע"ג) על מה ששנינו, ואין שואלים באורים ותומים אלא למלך וכו' דאמר קרא ולפני אלעזר הכהן יעמוד ושאל לו במשפט האורים וגו', ודרשו בגמרא, הוא זה מלך. ופירש רש"י דהא ביהושע מישתעי קרא ע"כ. ולכן אסור היה להמרות פיו וכל הממרה חייב מיתה. מעתה, כל-שכן הוא למלך ממש, שעליו נאמר: שום תשים עליך מלך (דברים י"ז ט"ו) ודרשו רבותינו (קידושין ל"ב; סנהדרין כ"ב).

שתהא אימתו עליך. וכבר עמד התורה-תמימה על כך שהלימוד הוא מהמשך המקרא: שום תשים עליך מלך אשר יבחר ה' אלקיך בו, מקרב אחיך תשים עליך מלך, שתשים עליך השני הוא מיותר לחלוטין, ובא לדרשה שתהא אימתו עליך. וכך מפורש בספרי להדיא: תשים עליך, והלא כבר נאמר שום תשים עליך מלך, ומה תלמוד-לומר תשים עליך מלך, שתהא אימתו עליך ע"כ. ומכאן שהלימוד הוא מייתור תשים "עליך" מלך, שתקבל עליך את מלכותו, ועיין שם בגמרא ובספרי.

חובת ציות חלה גם על פקודות של כל מנהיג נבחר

חובת הציות והעונש לממרה, כיון שנלמד מיהושע, מבואר שחל על כל מנהיג מוסכם בישראל אף שאינו מלך שנבחר עפ"י ה'. וכך כתב הרדב"ז על דברי הרמב"ם וזו לשונו: והאי מלך היינו שהומלך עפ"י נביא או שהסכימו עליו כל ישראל, אבל אם קם איש אחד ומלך על ישראל בחזקה אין ישראל חייבים לשמוע אליו וכו' עכ"ל. מבואר, שמלך שהסכימו עליו כל ישראל, אף שלא הומלך עפ"י נביא דין מלך לו לכל דבר, ובכלל זה גם חובת הציות לפקודותיו. וכך נראה שהיא גם דעת התוס', שכתבו (בסנהדרין ח': ד"ה מלך) להקשות למה נענש אחאב על נבות כיון שלא רצה למכור לו כרמו. ותירצו כמה תירוצים, ובתירוצם האחרון כתבו וזו לשונם: אי נמי דפרשת המלך לא נאמרה רק על המלך שנמלך על כל ישראל ויהודה ומאת המקום, ואחאב לא מלך על יהודה וגם לא מלך מאת המקום עכ"ל. ולכאורה נראה מפשט דברי התוס' כאילו צריכים שני תנאים כדי שיהיה לו דין מלך האמור בפרשה, שמולך על כל ישראל ומאת המקום. אבל אין זה מוכרח כלל, ויתכן שגם התוס' כונתם כדברי הרדב"ז שכתבנו לעיל, וכונתם לומר, שנמלך על כל ישראל ויהודה או מאת המקום. ועיין בחידושי הר"ן על מסכת סנהדרין,

שחולק על דברי התוס', ולסברתו גם אחאב היה לו דין מלך והדברים ארוכים, ומה שכתבנו הוא הצריך לעניננו.

נמצינו למדים שגם מלך שלא הומלך עפ"י ה', אלא שישראל המליכוהו וקבלו עול מלכותו עליהם, גם הוא יש לו דין מלך, וחובה לציית לפקודותיו, ויש חיוב מיתה על ממרה.

ודבר זה מוסבר הוא בטעמו וגם ממקורותיו, שהרי הציות והעונש לממרה, לא היה מעולם צו אלקי מפורש בתורה לגבי מלך, אלא קבלה שישראל קבלו עליהם את מנהיגותו של יהושע, וא"כ הוא הדין והוא הטעם בכל מלך או מנהיג שיסכימו כל ישראל על קבלת עול מנהיגותו.

וניתן ללמוד זה מדברי החתם-סופר שם (שו"ת או"ח סימן ר"ח) בסוף התשובה שכתב: עד כאן הגעתי עד דין המלך. ונראה לי דרשות ביד המנהיגים להרוג ולענוש מקרא והיה עליך דמים כמו שדרשו בזה במסכת מועד-קטן ה', ומסתמא גם אילו לא נתנה תורה וקודם מתן תורה הוה דינים ונימוסים וכל מלך במשפט יעמיד ארץ ועיין בתשובת הרמ"א סימן יו"ד וכו' עכ"ל. הרי שכתב מפורש שכח המלכות להעניש מפירי פקודות הוא טבעי ומובן גם ללא תורה, וכן כתב מפורש שרשות זאת נתונה ביד "המנהיגים" כלומר ולא דוקא מלך.

וכך כותב גם הגרא"י קוק זצ"ל בספרו משפט-כהן (סימן קמ"ד אות י"ד, והעתקנו דבריו בספרנו דברי-המשפט פרק כ"ד הלכות ד"י) וזו לשונו: נראים הדברים שבזמן שאין מלך, כיון שמשפטי המלוכה הם ג"כ מה שנוגע למצבה הכללי של האומה חוזרים אלה של המשפטים ליד האומה בכללה, וביחוד נראה שגם כל שופט שקם בישראל דין מלך יש לו לענין כמה משפטי המלוכה וכו' ולענין משפטי המלוכה שנוגע להנהגת הכלל ודאי גם שופטים מוסמכים ונשיאים כלליים במקום מלך הם עומדים עכ"ל. ושם בספרנו דברי-המשפט למדנו מדברי הרב לענין סמכויות שיפוטיות שיש לשלטון

נבחר מדין מלכות, ובנדון דידן ניתן ללמוד גם לענין חובת הציות לפקודות שלטון נבחר, והעונש לממרים במדה ונקבע בחוק. לפי כל הנ"ל ברור ופשוט שכל רשות מוסמכת שעמדה לישראל כדין וכהלכה, יש לה זכויות וסמכויות של מלכות. ולכן, אין ספק שבמדינה דימוקרטית שהשלטון נבחר ע"י העם בבחירות כלליות, הרי שהממשלה הנבחרת ע"י העם, דין מלכות לה, וגם עליה חל אותו חיוב לציית לפקודותיה והוראותיה. ובמדה ויקבע בחוק אמצעי ענישה למסרבים למלא פקודותיה, הרי שיש רשות מכח הדין וההלכה להעניש את העבריינים.

נותר לנו להקדים הקדמה פשוטה ביותר, שצו המלך אינו חייב להנתן מפיו ממש כדי לחייב ציות, שזה דבר שאין הדעת סובלתו, אלא במדה וניתן צו מאת המלך (או מכל מנהיגות מוסמכת שיורשת מכח ההלכה את סמכויות המלכות), באמצעות פיקודיו או בכתבו, חלה חובת ציות, כמבואר לעיל, וזה פשוט ביותר.

אין חובת ציות לפקודה הנוגדת דין תורה.

ואחרי שנתברר לנו החיוב המוחלט לציית לכל פקודה של כל אדם המוסמך לכך, והיונק סמכויותיו מכח המנהיג שדין מלך לו, נבוא לדון בפרט המגביל סמכות זאת של המלך, וממילא של כל הבאים מכחו.

על אותו מקרא שבספר יהושע, כל איש אשר ימרה את פיך ולא ישמע אל דבריך אשר תצוו מות יומת, דרשו רבותינו (במסכת סנהדרין מ"ט. יכול אפילו לדברי תורה, תלמוד-לומר רק חזק ואמץ. ופירש"י "רק" מיעוט הוא שאם בא המלך לבטל דברי תורה אין שומעין לו ע"כ.

וכך פסק הרמב"ם שם (בה' מלכים פ"ג ה"ט): המבטל גזירת המלך בשביל שנתעסק במצות אפילו במצוה קלה הרי זה פטור, דברי הרב והדברי העבד דברי הרב קודמין. ואין צריך לומר אם גזר המלך

לבטל מצוה שאין שומעין לו עכ"ל. ומקור דבריו במסכת סנהדרין שהעתקנו לעיל. וזו הלכה מוסכמת וברורה ואין בה שום חולק. ולפי זה כאשר מקבל אדם פקודה, שאין להטיל שום ספק בזה שהיא נוגדת דין תורה, פשוט ביותר שאפילו ישמענה מפי המלך עצמו אינו רשאי לציית לו, וכל-שכן אם שומעה מפי פיקודיו. אך הספק יחול כאשר אין הוא יכול להיות בטוח שאכן פקודה מסויימת נוגדת דין תורה, או כאשר הוא מסופק שמא הותר הדבר בשעה זאת משום פיקוח נפש וכדומה.

אין לבצע פקודה לפגיעה בזולת ללא בירור בבית-דין

מצאנו במקרא סירוב למלא פקודת מלך, כאשר חשב שאול עפ"י הלשנת דויג האדומי, באחימלך וכהני נוב שנתנו יד לדוד למרוד בו, צוה: ויאמר המלך לרצים הנצבים עליו סבו והמיתו את כהני ה' כי גם ידם עם דוד וכי ידעו כי בורח הוא ולא גלו את אזני, ולא אבו עבדי המלך לשלוח את ידם לפגוע בכהני ה' (שמואל א' כ"ב י"ז). ודרשו רבותינו (בסנהדרין שם) שאלה היו אבנר ועמשא, וסירבו לציית לפקודת שאול משום שדרשו "רק" מיעוט כנ"ל, שאין צריך לשמוע בקול המלך בדבר עבירה.

והנה במקרה זה שמדובר בפגיעה בזולת אין ספק גדול בדבר, וטעותו של המלך ניכרת בעליל. לא זו בלבד משום שטענות אחימלך היו כה ברורות ונכוחות: ומי בכל עבדיך כדוד נאמן וחתן המלך וסר אל משמעתו ונכבד בביתך. היום החילותי לשאול לו באלקים חלילה לי, אל ישים המלך בעבדו דבר בכל בית אבי כי לא ידע עבדך בכל זאת דבר קטן או גדול (שם י"ד ט"ו), כלומר ואין שום בסיס לחשד ששתפנו פעולה עם דוד ביודעין. ואלה כאמור טענות נכוחות וברורות על חפותם המוחלטת של אחימלך וכהני ה' בנוב. אלא שבמקרה זה, ודאי שצדקו המסרבים למלא את פקודת המלך. כי כל פקודה של מלך לפגוע בזולת היא בלתי חוקית, ויש צורך בבירור מוקדם אם חטא אדם זה וחייב הוא אמנם מיתה, או כל עונש אחר.

וכך מבואר בגמרא (בסנהדרין ל"ו.) על מה ששנינו דיני נפשות מתחילין מן הצד, כלומר מן הקטן, ולמד ר' יוחנן דבר זה ממקרא שנאמר: ויאמר דוד לאנשיו חגרו איש את חרבו ויחגרו איש את חרבו ויחגור גם דוד את חרבו (שמואל א' כ"ה), ופירש"י: ויחגור גם דוד את חרבו, באחרונה, נמנו עליו לדונו משום מורד במלכות ע"כ. הרי מפורש שיש צורך לדון מורד במלכות בבית-דין ממש, וכך כתבו שם גם התוס' (ד"ה רבה) הכא משמע שמורד במלכות בעי למידייניה דדוד היה חושב עצמו למלך. וכך משמע בשבת (נ"ו.) גבי אוריה שהיה לו לדוד לדונו בסנהדרין ולא דייניה אע"ג שהיה מורד במלכות. והקשו מהאמור במסכת מגילה (י"ד) דהמורד במלכות לא בעי למידייניה, ותירצו לא בעי למידייניה כשאר חייבי מיתות, אלא להביאו בראשונה בפני בית-דין שיבררו ויחליטו בחקירות ובדרישות אם אמנם הוא מורד במלכות, ורק אח"כ נמסר בידי המלך לעשות בו כרצונו, עיין מש' בזה הנודע-ביהודה בתשובותיו (מהדו"ת חיו"ד סימן ע"ד), והדברים ארוכים.

וגם הר"ן בחידושיו על סנהדרין (שם) הקשה כקושית התוס', וכתב לתרץ כתירוצם וזו לשונו: דודאי הוזקקו לדונו מתחילה אם היה מורד במלכות, מפני שאול שהיה עדיין קיים, וזה היה סדר הדין כשאמר דוד חגרו איש חרבו. וכשבא לאביגיל אמר לה שכבר דנוהו שהיה מורד במלכות, ותו לא צריך למידייניה אם הוא חייב מיתה אם לא שהמלך דן אותו כדעתו בין ביום בין בלילה שאין אומרים בדין המלכות שאין דנין בלילה, וכן אמרו בירושלמי, כבר נגמר דינו מבעוד יום עכ"ל. ויש כמה חילוקי סברות בין דברי התוס' לדברי הר"ן, אך מדברי שניהם יוצא שיש צורך לדון בראשונה את החשוד במרידה במלכות, ואין לפגוע בו בשרירות לבו של המלך. ולכן, אבגר ועמשא נמנעו מלפגוע בכהני ה' ששום בית-דין לא דן אותם ולא פסק דינם כמורדים. ועיין עוד בצפנת-פנח על סנהדרין שם שציין עוד מקורות להלכה זאת, והדברים ארוכים ואין להאריך יותר.

דעת רבותינו חכמי האמת

אך זאת נציין שגם דעת רבותינו חכמי האמת היא כך. וזו לשונם בזוה"ק (פרשת וישב דף קצ"ב עמוד ב'): מ"ט איתענש עליה אחאב דהא דינא דאורייתא דשוי שמואל קמייהו דישראל הכי הוא דכתיב (שמואל א' ח') את שדותיכם וכרמיכם וזיתיכם הטובים יקח. ואי אחאב נטל ההוא כרם דנבות דינא הוה. ותו דהוה יהיב ליה כרמא אחרא או דהבא ולא בעי. וכונת הזוהר היא להקשות כקושית התוס' שהעתקנו לעיל (סנהדרין כ': ד"ה מלך). ובהמשך הדברים תירצו שם בזוהר: ותו על מה דקטל ליה לנבות ונטל כרמא דיליה, קטולא אמאי קטיל ליה, אלא על דקטיל ליה בלא דינא איתענש, קטל ליה בלא דינא ונסיב כרמא דיליה, ובג"כ כתיב הרצחת וגם ירשת ועל דא איתענש עכ"ל. הרי מבואר שעיקר חטאו של אחאב היה דקטיל ליה בלא דינא, וכונתם ברורה שמותו של נבות היה בעלילת עדי שקר שהעידו כי בירך נבות אלקים ומלך, וזו שקר היתה, ולא היה חייב מיתה. ואילו משום שסירב למכור כרמו לאחאב, ובזה היה לו דין מורד במלכות, הרי שהיה צריך להעמידו בדין, וזה שכתב הזוה"ק פעמיים, קטיל ליה בלא דינא.

וראיתי בזה להגאון אדר"ת-אליה, בהערותיו על הזוהר שהקשה וזו לשונו: וצ"ע דמלך ישראל שאינו עושה מעשה עמך ודאי אין לו דין מלך כלל, ועיין בבא בתרא ד'. וא"כ מעיקרא לא קשה. ומעודי קשה לי דבר זה על דברי התוס' בסנהדרין כ' ע"ב עכ"ל. וקשה לי על קושיתו, שהרי רבותינו בגמרא (זבחים ק"ב). אמרו לעולם תהא אימת מלכות עליך דכתיב ויד ה' היתה על אליהו וישנס מתניו וירץ לפני אחאב ע"כ. כלומר שחלק כבוד למלכות, והלא אינו עושה מעשה עמך. אבל נראה שאחאב אחרי אותו מעמד גדול ונשגב והנסים הגדולים שהתרחשו בירידת האש מן השמים, והגשם שירד באותו יום בדרך נס, והקריאה הגדולה של כל העם "ה' הוא האלקים", חזר בתשובה, וכך כותב המלבי"ם על הפסוק וישנס מתניו, "כי מאז נטה

לבו אל אליהו ולכן כבדו כמלך כי שב באותה שעה וחשב לקרבו לעבודת ה'". ולכן נאמר "ויד ה' היתה אל אליהו וישנס מתניו" שמן השמים חיזקו את כחו לחלוק כבוד הראוי לאחאב כדין מלך. ומעתה לא קשה מאומה בענין נבות, שהיה אחרי מעמד זה, ואז היה אחאב עושה מעשה עמך ודין מלך היה לו ודו"ק. וכבר צייננו לעיל סברת הר"ן שאחאב דין מלך היה לו לכל דבר.

ולכן, זה פשוט וברור שכל פקודה הניתנת לפגוע בשום אדם אין לציית לה, טרם יתברר שאדם זה ראוי לאותו עונש אחרי שהוברר דינו בבית-דין.

ביצוע פקודה שיש בה משום עבירה דתית

ומה ששאלת לגבי עבירה דתית, וכנראה שכונתך היא למצוות שבין אדם למקום, ומסתבר שקשור לעניני שמירת שבת, וכנראה שניתנות לך פקודות שבעיניך הן בגדר חילול שבת. וזו פשוטה היא, שאם בטוח אתה שפקודה מסויימת שניתנת לך היא בגדר חילול שבת גמור, היינו שאין בביצועה מאומה מפיקוח-נפש, ודאי שאין לך לציית לאותה פקודה, והרי ברור שאם תועמד לדין על כך, תוכל להוכיח זאת. אבל אם יש לך ספק, פן ואולי יש בפקודה הניתנת לך משום פיקוח נפש, או אפילו ספק פיקוח-נפש, אין אתה יכול לסרב מלבצעה, אלא שזכותך לברר אחר-כך בדרג המתאים אם אמנם כך היה הדבר, כדי למנוע מעשים כאלה בעתיד, וכן כדי להעניש לנותן הפקודה.

ואולי שזה הדבר המציק לך כשאתה ממלא פקודות כאלה, ועל זה אחזק את ידיך לבל תירא ובל תחת, ואין עליך שום עונש כאשר אתה עושה מעשה בפקודת הממונים עליך, שכאמור יונקים סמכותם מדין מלכות, משום שהעונש על מעשה עבירה שאתה אולי עושה, אינו מוטל עליך אלא עליהם, אעפ"י שלא צריך היית אולי לציית לדבר עבירה.

וראיה לדבר מאותו מקרא שאמר הנביא לדוד: מדוע בזית את דבר ה' לעשות הרע בעיניו את אוריה החתי בחרב וגו' ואותו הרגת בחרב בני עמון (שמואל ב' י"ב ט'). וכתב הרד"ק שם בביאורו: אע"ג דבכל התורה כולה אין שליח לדבר עבירה, כי בכל מקום השולח פטור והשליח חייב, הכא שאני שהכתוב קראו הורג, שנאמר ואותו הרגת. והטעם לפי שהיה מלך ואין עובר על מצותו כאילו הוא הרגו, וכן שאול שצוה להרוג נוב עיר הכהנים כאילו הוא הרגם, ואע"ג שאין לאדם לעשות מצות המלך בזה הענין וכיוצא בו, כמו שכתבנו למעלה, כל איש אשר ימרה את פיך מות יומת, יכול אפילו לדבר עבירה, תלמוד-לומר רק, אעפ"כ אין כל אדם נזהר בזה ויודע לדרוש אכין ורקין, לפיכך העונש על המלך עכ"ל.

מעתה, הדבר הוא פשוט מקל-וחומר, שאף במקום שברור ביותר שלא צריך לציית לפקודת המלך, כאבנר ועמשא שסירבו להרוג את כהני ה', אעפ"כ כאשר קם דואג האדומי והרגם, אין העונש חל עליו אלא על שאול שציוה. וכן יואב שסיבב מותו של אוריה החתי שלא-כדין (ועיין בסנהדרין שם מ"ט שדרשו רז"ל על יואב שנאמר עליו והשיב ה' את דמו על ראשו אשר פגע בשני אנשים צדיקים וטובים ממנו. טובים שהיו דורשים אכין ורקין, והוא לא דרש. צדיקים, שהם בפה ולא עשו, והוא באגרת עשה. כלומר שאבנר ועמשא נצטוו מפי המלך וסירבו, ואילו יואב ציית עפ"י פקודה בכתב), לא הוא נענש אלא דוד, ועליו נאמר: "ואותו הרגת" בחרב בני עמון. כאשר לא ברור מלכתחלה שהפקודה אינה מוצדקת לא-כל-שכן. ולכן, אין לך מה לחשוש, ואם תבצע פקודה שיש בה איסור מתוך ספק, הרי שלא אתה האשם, ואין העונש חל עליך, ובלבד שלאחר מיכן תתבע בירור יסודי כאמור לעיל, ויהיו כל מעשיך לשם שמים.

והנני בברכה שה' ישמור צאתכם ובואכם לחיים טובים ולשלום.